

A szó hatalmáról — nyelvészeti megközelítésben

Az ókori keleti ember a szavak embere. Számára a szavak hatalommal bírnak: így pusztít el és tesz hatalmassá fiakat, törzseket, népeket. Kiejtette a szót, az megy a maga útján, vérözönt vagy aranyesőt hullatva; röpül, mint a kilőtt nyíl.

A szavak hatalma egyrészt *leíró jellegük*ből, másrészt *cselekedet értékük*ből fakad, melyek grammatikailag az ún. *indikatív jeleknek* ill. a *performatív kijelentéseknek* felelnek meg.¹ Mindkettőre jellemző, hogy a szó és jelentése között nem önkényes, hanem valamilyen mágikus kapcsolatot feltételez.

A szómágia legszebb példatára az Ótestamentum s a zsidó vallás. A következőkben tekintsük át fő vonalaiban néhány, a szóra vonatkozó fejezetet a mózesi könyvekből, a szóval kapcsolatos rítust a zsidó vallásból, s mindezt próbáljuk meg a nyelvészet keretein belül megmagyarázni.

Isten egyetlen szavával megteremti az univerzumot s annak lakóit, nevet adva mindegyiknek, s ezzel hatalmat gyakorolva fölöttük — a múltban is, a jövőben is minden az ő akarata szerint történik. („Az Örökkévaló ajkának minden nyilatkozásán él az ember.” — Deut. 8: 3.)

Hatalommal bír az, aki elnevez embert, állatot, fát, virágot. Nyilvánvaló, hogy ez csak úgy lehetséges, ha a jel logikai

kapcsolatban áll a jelölttel. Az önkényes jelekkel szemben ugyanis az indikatív jel indiciumként jelez vagy előre jövendöl bizonyos tulajdonságot, tényállást, eseményt.

Beszélő nevek gyűjteménye a Biblia. A név meghatározza az ember küldetését, sorsát:

„legyen a te neved Ábrahám, mert népek sokaságának atyjává teszek téged” (Gen. 17: 5).

(*Ab* = atya; *raham* = *ram* = magas)

„a te feleséged nevét ne nevezd Szárájnak, mert Sára az ő neve” (Gen. 17: 5).

(*Sára* = fejedelemnő)

A név rávilágít a múltra, a születésre: így például Izsáké (= nevetés), Jákobé (= sarok — sarkot fogó), a moabitaké (*mé ab* = apától) vagy a benjamitaké (*ben ammi* = népem gyermeke, apám rokonságának fia). A név — éppen a szó és jelentésének logikai kapcsolata miatt — viselője tulajdonságait jelzi, például Ézsaué a szőrösséget.

A szómágia érdekesebb és bonyolultabb típusa nem a nyelv leíró, hanem ún. performatív funkcióján alapszik. Beszédünk ugyanis — azon kívül, hogy tényállások rögzítésére, leírására szolgál, — cselekedetek, „beszédaktusok” elvégzésére is alkalmas.

A performatív igék — pl. *esküszöm, ígérem, fogadom, szavamat adom, áldalak, átkozlak* — cselekedetek végrehajtására szolgálnak. Cselekedet értéküket nyelvünk is tükrözi: *szavát adja, esküt tesz, áldást oszt*. Kiejtésükkel egyben végre is hajtottuk a megfelelő aktust. Nem igaz vagy hamis állítások, mint a deskriptív mondatok, melyek igazságértéke a megfelelő tényállás fennállásától függ. A performatívok lényegében mindig igaz proposíciók, hiszen saját igazságértéküket implikálják.

Érvényességükhöz és hatékonyságukhoz számos feltételnek kell teljesülnie:

(i) létezzen egy hagyományosan elfogadott, rituális eljárás,

(ii) melynek folyamán a hagyomány szabályainak megfelelő körülmények között

(iii) a megfelelő személyek

(iv) a megfelelő szavakat használják;

(v) minden résztvevő komolyan és őszintén viselkedjék. – Ezek tehát rituális és rutin cselekedetek, melyek a konvenciók világában okoznak változást. A megfelelő körülmények között elhangzott mondat állítását nem vonhatjuk kétségbe: az elhangzott szó „hatályba lép”, a cselekedet elvégeztetett.

A performatív kijelentést sajátos aszimmetriája jellemzi: performatívként csak az egyes szám első személyben, kijelentő módban álló, jelen idejű aktív alak funkcionálhat.

„Én magamra esküszöm, hogy megáldván megáldalak tégedet” (Gen. 22: 17).

Ezt a formát nevezzük explicit performatívnek, szemben az implicit performatívval, pl. *Menj!*, melybe csak mintegy „beleértjük” a felszólítást.

A performatív kijelentés szerepet játszik a köznapi élet hagyományos, formális, intézményesített aktusaiban (bírószágon, anyakönyvvezetőnél, stb.); poétikai funkciója a szómágia. A szó e mágikus hatalmát használja fel a költészet, a vallás (áldás, átok, eskü, stb.) és a néphit (sámánénekek, ráolvasások, szemmelverések, igézések, stb.).

Fogadalom és eskü

„... ami kijön ajkadon, tartsd meg” (Deut. 23: 24). A Biblia szerint az ember mindig tartsa meg a szavát, akár megszilárdítja azt fogadalommal, akár nem. Ezért a fogadalom és az eskü tulajdonképpen fölösleges is. A Biblia ennek megfelelően igyekszik visszatartani az embert a fogadalmaktól: „Midőn pedig abbahagyod a fogadástevést, nem lesz rajtad vétek” (Deut. 23: 23).

A fogadalomtevésnek – mint beszédaktusnak – megvan a maga rítusa: hogy érvényes legyen, hangosan kell kimondani, kényszer nélkül kell tennie annak, aki tisztában van a fogadalom jelentőségével és következményével. A Bibliában a Numeri 30. fejezete mondja el a vallási fogadalmak ünnepélyes jellegét.

Mint látjuk, a performatív beszédaktus meghatározott emberi intézmények létezését előfeltételezi. Ezek az intézmények „X a C kontextusban mint Y funkcionál” formában jelentkező ún. konstitutív szabályrendszerek.² Például a názir fogadalom szövege (X) csak e szigorú önmegszentelés hagyományának kontextusában (C) szerepelhet kötelességvállalásként (Y) – hogy a fogadalom időtartama alatt nem vágatja le a haját, hogy „bortól és részegítő italtól”, valamint halottól tartózkodik. A hagyomány teszi azzá, ami. A performatív kijelentések logikailag függnek a társadalmi konvencióktól, s ennyiben intézményesített cselekedetek.

Fogadalmat lehet tenni istennek és embernek. Az embernek tett fogadalom beleegyezésével bontható föl; az istennek tett (kierőszakolt és meggondolatlan) fogadalmakat a Kol Nidré fogadalombontó imája oldja fel. Az adott szó tehát megfelelő időben, megfelelő rítusok keretében, fogadalombontó imával eltörölhető.

Az eskü súlyosabb a fogadalomnál: nem semmisíthető meg. Bár a giboniták csellel vették rá Józsuát az eskütételre, azaz az eskü érvényességének feltételei, melyek a körülményekre, a személyekre és az őszinteségre vonatkoznak, nem teljesültek, mégis érvényben maradt az eskütétel.

Nyelvészetileg mind a fogadalom, mind az eskü performatív kijelentés. Hogyan lehetséges akkor, hogy míg a fogadalom felbontható, az eskü nem?

² Lásd erről *J. R. Searle: Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*, Cambridge University Press, 1969, 50–54.

Logikailag – a következmények kötelező erejét tekintve – a performatív kifejezések két csoportra oszthatók. Az osztályozás alapja a megfelelő konvenció kényszere, a rítus erőssége. A modális logika kétféle kötelezettséget különböztet meg: ún. *prima facie* és abszolút kötelezettséget.³ Logikailag formalizálva:

<i>prima facie</i>	abszolút
$L(p \supset q)$	$p \supset Lq$

(ahol p és q propozíciókat, L a szükségszerűség, \supset pedig az implikáció operátorát jelöli). A *prima facie* kötelezettséget a szigorú implikáció formájában írtuk föl: q nem lehet igaz a nélkül, hogy p ne lenne igaz; ez az implikáció nyelvünkben a „Ha . . . , akkor . . .” formájú mondatoknak felel meg. Ezzel szemben az abszolút kötelezettség azt jelenti, hogy p igazsága esetén q szükségszerű igazság; p nem lehet igaz anélkül, hogy q ne lenne igaz.

Ennek alapján beszélhetünk *prima facie* és abszolút performatívról. Az előbbit, mely a fenti példák közül a fogadalomnak felel meg, felbontja más, erősebb kötelezettség; az utóbbi azonban, így például az eskü, semmi körülmények között nem hárítható el. S ha a logikai szimbólumokat nyelvi propozíciókra cseréljük fel – p = a performatív kijelentés (fogadalom a *prima facie*, eskü az abszolút performatív esetében); q = a performatív beszédaktus következményét leíró kijelentés (a fogadalmat megtartják, az eskü érvényben marad) – , megkapjuk a két performatív kijelentés logikai formuláját.

³ Lásd erről *J. Hintikka: Models for Modalities*, D. Reidel Publishing Company, 1969, 206–211.

Bűnvallomás

Az engesztelő napi nagy vidduj szép példája a szó hatalmának, nevezetesen tisztító erejének. A bűnök kollektív megvallása tisztító erővel bír: maga után vonja a bűnbocsánatot.

Miénk a bűn, a szenvedés,
Tiéd a jóság, a kegyelem.
Hirdesd hát: *megbocsátok!*

Szemben a katolikus gyónás privát és személyes jellegével, a Jóm kippuri bűnvallomás a közösség együttes cselekedete: a *kollektíva* szerepe itt a döntő. Így a közösségnek s nem Istennek szól a bűnvallomás. A hangosan, a közösség mint tanúk előtt kiejtett s a többi feltételnek is megfelelő performatív kijelentés maga után vonja a bűnbocsánatot; a közösség tagjai egymás tanúi, így egyszerre, egy beszédaktuson belül tesznek bűnvallomást és adnak egymásnak feloldozást.

A kollektívának a zsidó vallásban betöltött szerepével magyarázható a zsidó és keresztény vallások nyelvezete közti jellemző különbség: a keresztény vallási nyelv a *privát nyelv* tulajdonságait viseli, míg a zsidó vallási nyelv *publikus kód*.⁴ Míg a keresztény imák többsége egyes szám első személyben íródott („Hiszek az egy Istenben. . .”), a zsidó imák többsége szám első személyben („E napon áldj meg minket! E napon hallgass meg sóhajunkat! E napon fogadd el imádságunkat!”), ill. a közösség, a nép nevében („Rosszat cselekedett előtted Izráel népe. . .”). „Imáinkban nem . . . az esendő, múló emberparánynak, hanem az örökéletű Izráelnek vágya, fájdalma, reménye szólal meg,” írja Hahn István.⁵ A keresztény imák nem olyan kötöttek, „csendes imádság” alatt lényegében bár-

⁴ A privát és publikus nyelv problémáját tárgyalja *L. Wittgenstein: Philosophical Investigations*, Oxford, 1953, 240–270 pontjaiban.

⁵ *Hahn István: Zsidó ünnepek és népszokások*, Bp., 1940, 47.

milyen szöveg elmondható. Ezzel szemben zsidó ember az imádságos könyve nélkül elveszett. Itt jegyezhető meg, hogy zsidó ima nem „improvizálható”: erről tanúskodik az a vándor-anekdota, mely a veszélyben levő zsidóról szól. Ha keresztény elmond egy „fohászt”, megnyugszik; zsidó ember nem ismeri a rögtönzött imát: inkább az ábécé betűit sorolja föl, hogy Isten – aki tudja az imát – a megfelelő módon sorba rakja a betűket. Ezt mondja el például a náci gettóban szenvedő hászid története Elie Wiesel „One generation after” című könyvében.

Áldás és átok

Óriási az áldás és az átok szavainak hatalma, mégis csak az Örökkévaló akaratának megfelelően lehet áldást vagy átkot osztani; hogy „hatályba” lépjen a performatív kifejezés, feltétlenül szükséges az Örökkévaló „hozzájárulása”.

Az áldás és átok rítusa a szereplőktől függően változhat:

1. *Isten megáldja az embert* (megáldja teremtményeit: Gen. 1: 27–28; a szombatot: Gen. 2: 3; szövetségeseit: „Én magamra esküszöm, hogy megáldván megáldalak tégedet és hősegesen megsokasítom a te magodat”: Gen. 22: 17);

2. *az ember áldja Istent* (hálaénekekben, dicsőítő énekekben áldással fejezi ki hűségét Istenhez: például Mózes dicsőítő énekekben: Exod. 15: 1–18; Debóra és Bírák diadalénekekben: Bírák 5; a 30. zsoltárban);

3. *ember áldhat embert*. Bárki nem bírhat az áldásosztás hatalmával, ezért hívja például Bálák is Bileámot: „akit te megáldasz, az áldott” (Num. 22: 6). Bileám azonban mégsem képes megátkozni a népet, „mert áldott az”, s az átok – minthogy Isten akaratával ellenkezik – nem fog a már megáldott népen: „Hogyanátkozzam meg azt, akit nemátkozott meg Isten és hogyan káromoljam azt, akit nem káromolt az Örökkévaló?” (Num. 23:8.)

Az áldás és átok rítusai

A hagyomány szerint az ünnepélyes áldás és átok szertartása párbeszéd formájában folyik: a frigyláda körül álló leviták Gerizim felé fordulva elmondták az áldást, és a hegyoldalról a nép válaszolt: Amen. Majd Ébál felé fordulva mondták az átkot, mely az áldás tagadó alakja volt, s a nép erre is rámondta az áment. Az áldás és az átok kollektív és feltételes jellegű volt.

A papi vagy bibliai áldás szigorú rítus szerint folyt a jeruzsálemi szentélyben, s folyik ma is a zsinagógákban. A kohanita áldást külön emelvényről, duchánról mondja el a kóhén (nem pedig laikus) – állva, kiterjesztett kezekkel. Csak e feltételek betartásával lehet hatásos az aktus.

Az eljegyzési áldás a házasság megkötését vezeti be. Szövege a következő: „Légy áldva, Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki megszenteltél minket parancsolataid által, és tiltó törvényt szabtal a vérrokonokra, és tilalmassá tette számmunkra az eljegyzetteket, de megengedté tette nekünk az általunk chuppa-mennyezet alatt, kiddusin megszentelő szertartással nőül vetteket. Áldva légy, ó, Örökkévaló, ki megszentelé népét, Izráelt Chuppa és Kiddusin, a házasság megszentelése által.”

A szövegből láthatjuk, hogy az áldás tárgya valójában Isten s nem az ember. Maga a házasság megáldása ugyanis ezután következik a hét áldással.

Az asztalt, mely zsidó felfogás szerint oltár, minden étkezés alkalmával meg kell szentelni az asztali áldással: hálaadással és könyörgéssel (lásd erről Deut. 8: 10).

A közvetlen istenítélet rítusai

A féltékenység istenítélete az egyetlen határozott példa a Bibliában az istenítéletre. Célja, hogy a gyanúsított házasságtörő a tisztítás esküjével ill. önátkozással tisztázhassa magát

a szentélynél. Ha ártatlan, nem lesz baja, ha azonban valóban vétkezett, az átok fog, „az asszony átokká lesz” (lásd erről Num. 5: 19 – 22).

Hamis eskü elkerülésére Páltói a IX. század közepén temetést idéző szertartást vezetett be, melyben megátkozták az esetleg hamisan esküvőt: „Te, X. Y., ha tartozol és letagadod, érjen utol mindaz az átok, amely e könyvben van írva”, mutattak az átoknál (Lev. 26 vagy Deut. 28) kinyitott Tórára.⁶

Hasonló meggondolások miatt vezették be az ún. zsidó esküt: az eskütevő zsidó elátkozza önmagát, ha nem mond igazat. A középkori ember bízott a szó hatalmában, s remélte, hogy hamis eskü esetén tüstén elnyeli az eskütevőt a föld, vagy bélpoklos lesz, azaz teljesül önátkozása.⁷

Farete linguis

„Hallgatással ünnepeljétek az istenséget!” Mindeddig azt hangsúlyoztuk, milyen hatalmat tulajdonít a szavaknak a Biblia. Zsidó ember azonban a legszentebbet, Jahve nevét soha nem ejtette ki. Ezt csak a főpap tehette meg egyszer egy évben a szentélyben. Jahve neve isteni tekintélye. Csak Mózesnek adatott meg „az Örökkévaló nevének”, azaz jellemző tulajdonságainak kinyilatkoztatása. E tizenhárom tulajdonság lett a bűnbánó ima refrénje. A tulajdonságok elmondhatók, a neve kiejthetetlen.

A szavak varázshatalmánál ugyanis csak egy nagyobb kifejezési lehetőség van: a hallgatás.

⁶ Lásd erről *Scheiber Sándor*: A halottas sófárfűvés és a hét körmenet, *Múlt és Jövő*, XXXII. 1942, 11.

⁷ A zsidó eskü Werbőczy Tripartitumában található szövegét idézi *Winkler Ernő*: A zsidó eskü Magyarországon, *Magyar-Zsidó Szemle*, XLIV. 1927. 29 – 47.